

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נ, תשנ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עבור – בעבור בעברית לדורותיה

בוועדת הדקדוק של האקדמיה ללשון העברית נחלקו הדעות בדבר כשרות השימוש בתיבה **עבור** (במקום **בעבור**), ועל כן הוחלט להעביר את ההכרעה לישיבת המליאה של האקדמיה. ואולם משעלה הנושא לדיון בישיבה המאטים ועשרים של מליאת האקדמיה (טבת תשנ"ה), נתברר, שאין די חומר על מידת התפשטות השימוש בתיבה נטולת הבי"ת ועל העדפות כלשהן בתחומי שימושיה. מסרתי לחברי המליאה, שיש עמדי חומר חלקי על המצב בספרות השו"ת ושיש בדעתי להשלים בדיקה יסודית בשו"ת ומחוצה לו. במאמר זה הנני מגיש את ממצאיי משלושה מאגרים: (א) ספרות השו"ת; (ב) כתביהם של מבחר סופרים בני הדורות האחרונים; (ג) כתבי ש"י עגנון.¹ אגב כך סקרתי מחדש את הפולמוס סביב **עבור** שבספרות ימי הביניים והבאתי את הדברים במלואם, שכן יש בהם צדדים עקרוניים. כמו כן סקרתי את הספרות הדנה בעברית החדשה מן ההיבט הנורמטיבי.

1. בספרות הקדומה

מילת היחס **עבור** מצויה 49 פעמים במקרא, והיא משמשת בעיקר לשני עניינים. לעניין שלישי היא משמשת בפסוק אחד בלבד (שנכפל באותו ספר):

א. להוראת הסיבה והתכלית – לפני שם (30 פעמים), כגון: בהוראת הסיבה: "לא אשחית בעבור העשרים" (בראשית יח, לא); בהוראת התכלית: "כי נִשְׁאֵת למעלה מלכותו בעבור עמו ישראל" (דברי הימים א יד, ב).

ב. להוראת התכלית – לפני פועל (17 פעמים), כגון: "בעבור ישמרו חֻקֵּיו" (תהלים קה, מה); "לבעבור נְסוֹת אתכם" (שמות כ, כ).

ג. בהוראת 'תמורת', 'חלף' – לפני שם: "על מְכָרָם בכסף צדיק, ואביון בעבור נַעֲלִים" (עמוס ב, ו; ובשינוי מועט שם, ח, ו).

גם בספר בן-סירה ובמגילות מדבר יהודה מצוי שימוש רב בתיבה זו (ובבן-סירה גם פעם אחת **עבור**): "במאמר ובמעשה כבד אביך עבור ישיגוך כל ברכות" [ג, ח]. ואולם מכאן ואילך היא נדחקת כמעט לחלוטין. כך, היא נעדרת כליל מהמשנה ומהתוספתא, וגם במדרשי ההלכה היא מזדמנת מעט מאוד (שלוש פעמים בספרי דברים ושלוש פעמים במכילתא דרשב"י,

והיקריות אלה טעונות בדיקה מדוקדקת). בתלמוד הירושלמי אין לה זכר, ובבבלי – שימושה מועט (שמונה פעמים בסך הכול).

2. בספרות ימי הביניים

פייטני ארץ ישראל (במאות החמישית והשישית) ומשוררי ספרד חזרו להשתמש ביצירותיהם בתיבה המקראית **בעבור**, אלא שמקצתם קיפדו את ראשה וכתבו **עבור**, כגון:

- וסוֹדֶם לא גילו / עבור כֵּן נִגְאָלוּ (ינאי, אום שלישיה²).
- עֲבוֹר כִּי פָנָה יוֹם (הקליר, אב ידעך [פיוט ששובץ בתפילת נעילה לפי נוסח האשכנזים]).
- עבור איתן אשר נתן יחידו לך ענה אותי (יוסף, יחידתי בצרתי).
- יוֹם הַמַּשִּׁים עֲדַת קְדוֹשִׁים מְקַדְּשִׁים חַג עֲצֶרֶת עֲבוֹר הַיָּמִן צִיר נֶאֱמָן (אזהרות ב' לר"י ברצלוני).
- וכן אף שלא בשירה, כגון:
- ואין בית דין עושין עבורו והן מתפרנסין מן הצדקה (ר"י ברצלוני, ספר השטרות, עמ' 61).
- והצער גדול שהיה לו עבור בנו יעקב במכירת יוסף (שם-טוב פלקירא, צרי היגון, עמ' 24).
- ואינו נקרא מנחם אלא כשיסמוך על הנחש שיניח מעשיו עבור נחשיו (ספר יראים, עמ' פט).³

שורה אחת בשיר שכתב דונש בן לברט בראש ביקורתו על מחברתו של מנחם בן-סרוק, הכתה גלים סוערים. דונש כתב: "והצדק בְּקֶשׁ / ואל תהיה עֶקֶשׁ / עבור לא תִּנְקֶשׁ / כְּלָבוֹת המורים" (דעה לבי חכמה)⁴, ותלמידי מנחם, שבאו להשיב על השגותיו על רבם, פותחים את תשובתם בהצבעה על טעויות ועל חריגות מן המצוי במקרא בלשון השיר של דונש עצמו, בחינת "קשוט עצמך תחילה":

באמרך "עבור לא תוקש..."⁵, עבור במקום בעבור ולא נמצא בכל המקרא עבור, ולא יתכן מבנין הלשון לדבר כן למען כי בעבור מלה מקבצת כמו למען ובגלל, ובסור בי"ת אז נותרה בלי ענין כי הבי"ת היא תשוב אותה לפתרון, ולולי הבי"ת לא היה לה ענין [=משמעות] וכאשר לא תוכל לסור ב' בגלל ולמ"ד למען ולאמר גלל או מען, ככה לא תסור בי"ת בעבור כי שלשתן ענין אחד כי אחוזה ב' בעבור יותר אחוזה מן למ"ד למען ובי"ת בגלל, כי הנה מצאנו למ"ד נוספה על בעבור⁵ שלא מצאנו כאלה באומרו לבעבור נסות (שמות כ, יז).⁶

כלומר, הבי"ת שבראש **בעבור** היא המציינת את תפקידה האדוורביאלי, ועל כן אי אפשר בלעדיה. מנגד באה תשובת יהודי בן ששת, תלמיד דונש, להגנה על רבו, ואף היא מעלה טיעונים עקרוניים:

והשיבותם על הרב באומר עבור לא תוקש; לא יתכן לאמר עבור כי הבי"ת מיסוד המלה. ואם תאמרו לא אמרנו כי הבי"ת מיסוד בעבור, אבל תיאמר כי לא ידובר במלה כי אם בתוספת הבי"ת, ואם דובר בה בלי תוספת בי"ת לא יהיה לה ענין. התשובה עליכם בדבר הזה כי כל היהודים פה אחד מודים כי פתרון בעבור וביען אין ביניהם הבדלה וכאשר יש ליען עניין כן יש (לעבור) לבעבור עניין ותוכן בניין. ועוד יש להשיב עליכם כי לולא אשר אין היום מהלשון היהודית כי אם מלים מעטים במספר נער יכתבם, מצאנו עבור במקרא, כאשר מצאנו עמת, ככתי' כל עמת שבא כן ילך (קהלת ה, טו), ולא נמצא זולתי בקהלת כי אם לעמת בכל המקרא.⁷

כלומר, אך מקרה הוא שלא נודמנה במקרא צורת **עבור**, ויש להניח ששימשה בלשונם של בני תקופת המקרא. ר' יונה אבן ג'ינאח נקט בשאלה זו, כבשאלות אחרות, עמדה פשרנית, וכך כתב בספר הרקמה (שער ד):⁸

ומן הבא ממלות הטעם השלשים בתוספת אָמרם **למען**, כי הלמד בו תוספת, ואמרם **בגלל** הבית תוספת, ואמרם **ביען** (יחזקאל לו, ג) הבית בו נוספת על "יען", ואמרם **לעמת**, הלמד בו נוספת על "כל עמת שבא" (קהלת ה, טו); ו"בכל עמת" פנים אחרים, אני עתיד לזכרם במקום אחר. והלמד עם הפנים האחרים גם כן נוספת בו. ואמרם **בעבור** **לבעבור**, כי הו' בהם למשך, והלמד והבית נוספות. וכבר נהגו המשוררים לומר **עבור** במקום "בעבור", כמו שאמר המשורר: "וְהִצְדָּק בְּקֶשׁ וְאֵל תְּהִיָּה עֶקֶשׁ / עָבוּר לֹא תִנְקֶשׁ קְלָפוֹת הַמּוֹרִים". ויש אנשים מבעלי הדקדוק שתפשו עליו בזה ואין לתפוש בהשבת הדבר אל עקרו לצרך השיר, וגם כן עושים בעלי לשון אחרת.⁹

והוא מרחיב בספר השרשים, שורש עב"ר:¹⁰

נהגו לשמש במלה הזאת במקרא בתוספת הבית אבל הפייטים הקלו על עצמם לשמש בבלי בית ואומרים עבור כך וכך. וכבר מחה בידם מי שקדמנו מבעלי הדקדוק, אבל אני איני מוחה בידיהם כי הפיוט מקום הדחק ומפני שהבית בו נוספת איננה מהשרש ויהיה זה כמנהג הערב שאומרים מפני כך וכך ואומרים פני כך וכך מבלתי מן.¹¹

אברהם אבן עזרא לא קיבל את גישתו של אבן ג'נאח. את עמדתו בעניין זה הוא הביע בשלושה מקומות:

בספר צחות כתב: "ויש ביי"ת במלות הטעם שלא נוכל להסירה אף על פי שאיננה עיקר כמו בעבור."¹² בפירושו לבראשית יב, יג הוא כותב באופן חריף יותר: "**בגללך ובעבורך** לא יבואו כי אם בבי"ת, והשר המסיר הבי"ת הוא סר טעם". ועוד כתב בספר מאזנים: "והאומרים בשיריהם עבור איננו נכון כאשר נסיר למ"ד למען".¹³

אף הרד"ק דוחה שימוש זה באמרו: "ואיננו נכון להשתמש בו מבלי הבי"ת כמו שעושים מקצת הפייטנים" (ספר השרשים, שורש עב"ר),¹⁴ וכן דחה אליהו בחור, שהביא את דברי אבן עזרא הנזכרים לעיל, ואף ייחס לו את הפתגם השגור: "כל האומר עבור במקום בעבור לא אכל מעבור הארץ".¹⁵

3. בספרות השו"ת

החומר דלהלן נדלה ממאגר השו"ת המצוי בתקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. עיון במאגר זה על חטיבותיו מראה, שהשימוש בתיבה **עבור** מרובה בשו"ת שמן המאה השש-עשרה ועד המאה התשע-עשרה, כ-2,000 היקרויות, אך הוא יורד באופן דראסטי, עד כדי כ-350 היקרויות בלבד, בשו"ת שמן המאה העשרים. לעומת זאת, השימוש בתיבה **עבור** נמצא בקו ברור של עלייה לאורך השנים: בעוד ששימושה מועט בשו"ת שמן המאה השש-עשרה, כ-120 פעמים בלבד, הנה בשו"ת שמן המאות השבע-עשרה עד התשע-עשרה היא נקריית כבר כ-1,400 פעמים, ושימושה מתרבה לאין שיעור בשו"ת שמן המאה העשרים – עד כדי כ-4,500 פעם (ראוי לציין שחכמי הספרדים ממעטים להשתמש בצורה **עבור**, ורק במאה העשרים אנו מוצאים חריג אחד בולט, הרב עובדיה יוסף, שבחיבוריו נקריית **עבור** כ-800 פעמים). והרי מבחר דוגמות (כולן משו"ת המאה העשרים):

- כבר נתנה האשה את הסודר כעין תשלום עבור הטבעת (שו"ת מנחת שלמה, סימן פ).
- מסר כל זמנו עבור טובת כלל ישראל (שו"ת ציץ אליעזר, יב, סימן כב).
- אחת דתו להתחייב לשלם מזונות עבור הולד (שו"ת יביע אומר, ג, אבן העזר, סימן ג).
- על כן מוטל עליו לשלם עבור הטיפול (פסקי דין רבניים, א, עמוד קיג).
- שצריך עכ"פ [=על כל פנים] לשלם לו עבור טרחתו והפסד זמנו (שו"ת ציץ אליעזר, י, סימן כה).
- ברור דיש להתיר קבלת השכר גם עבור עשיית קידוש (שו"ת ציץ אליעזר, ז, סימן כח).

- מה היא התמורה שקיבלה עבור כך (שו"ת יביע אומר, ו, חושן משפט, סימן ה).
- שקצב לו סכום תשלום מסויים עבור עבודתו (שו"ת יחוה דעת, ג, סימן יז).

4. היחס ל"עבור" בדורות האחרונים¹⁶

כבר בתחילת המאה העשרים קבע אהרן יעקב שפירא, שיש לפסול את השימוש במילה **עבור** שכן "**עבור** פירושו תבואת הארץ".¹⁷ יצחק אבינרי עסק בשאלה זו בתחילת שנות החמישים, ואת בירוריו בעניין הוא כינס בספרו "יד הלשון".¹⁸ לאחר שהוא סוקר את המלחמה בת אלף השנים הוא קובע: "ואף על פי כן מוטב לנו להזניח את **עבור** מטעם פשוט. אין לנו צורך בה", וממליץ להשתמש במקומה במילים **בשביל**, **בעד**. אברהם אבן-שושן העמיד במילונו ערך משנה "עבור" במשמעות זו, והוא מביא מן הפיוט, מספרות השו"ת וגם מאגרות יל"ג ("שיבקש עבורך מן הכרמל את הגליונות שבאו שם שירי ועבורי את גליונות המליץ"). במהדורות הראשונות של מילונו הוא סייג את השימוש במילה זו וקבע: "בלשון הפייטנים ובספרות הרבנית וכן לפעמים בלשון המסחר והקורספונדנציה בימינו", אולם הוא לא חזר על הערה זו במהדורה החדשה של מילונו שיצאה בשנת תשכ"ו (1966).

יצחק פרץ מתאר את המציאות הלשונית בימיו ומדבר על העדפתו האישית: "בימינו מקפידים סופרים ומשכילים המדייקים בלשונם, שלא להשמיט את ה' במילה בעבור. אבל בלשון המעשה, היינו במכתבים, בחוזרים, בחוזים, בקבלות וכד', קצת בעיתונים ובייחוד בלשון הדיבור, מצויה צורת עבור (בלי ב'). לי נדמה שיש להעדיף בעבור (בתוספת ב')".¹⁹ א' בן-אור מודה שהשימוש ב**עבור** לא נעקר עד ימיו, אלא שלדבריו "אין בו הכרח ומוטב להימנע ממנו".²⁰ גם אשר וייזר פוסל אותו.²¹

ראובן סיוון היה הראשון שקבע שאין לפסול את המילה **עבור** כמילת יחס במשמעות 'בשביל'.²² אחריו בא יעקב רבי וקבע שהתיבה משמשת במשלב מסוים מאוד, מעין הדברים שכתב אבן-שושן (כמצוין לעיל): "עבור אינו שיבוש, אך מיטיבי טעם מרחיקים עצמם ממנו. בפי הבריות שגור בשביל, בשבילי וכו' יותר מאשר עבור, עבורי וכו' הוא בעיקרו של דבר מלה שבכתב, תיבה השייכת לעברית 'חצי-אינטליגנטית' או משרדנית: לכבוד חברה פלונית, עבור מר פלמוני".²³

בספרו "לשון מקרא ולשון חכמים" דוחה אבא בנדויד את "ההבחנות הפסידו-היסטוריות" שביקשו לעשות בין **עבור** לבין **בשביל**. הוא אינו מדבר על השאלה שלפנינו, אולם בשני מקומות בספרו עולה כבדרך אגב צורת **עבור**. (א) כשהוא מצטט ויכוחים בין פקידים, מהו הנכון לכתוב על מעטפה: "עבור"

פלוני או "בשביל" פלוני ומה ביניהם. (ב) כשהוא מדבר על תערובת לשונות וסגנונות: "זה שולח עבורו וזה בשבילו, הכל לפי טיב ההשכלה".²⁴

5. במאגרי הספרות העברית החדשה

המידע דלהלן נשאב משני מקורות: (א) מאגר (כל כתבי) עגנון; (ב) מאגר של מבחר כתביהם של תשעה סופרים ופרסומי האוניברסיטה המשודרת. עיון בשני מאגרים אלו מעלה את הממצאים הבאים:

- א. בכתבתו של עגנון מצויה הצורה **בעבור** בלבד (95 פעמים)!
- ב. בספר "מנוחה נכונה" של עמוס עוז נמצאה הצורה **בעבור** בלבד (פעמיים), אך בספרו "קופסה שחורה" נמצאת רק הצורה **עבור** (10 פעמים), כגון: "רק עבור זה שהואיל בטובו להתחתן עם" (עמ' 23); "נכה מחשבוני את המגיע לך עבור תשלומיך לבועז" (עמ' 180).
- ג. בספר "גירויים מאוחרים" של א"ב יהושע נמצאה פעם אחת הצורה **בעבור**, ושלוש פעמים **עבור**, ובספרו "המאהב" נמצאה הצורה **עבור** בלבד (3 פעמים). דוגמות: "מילונים עבים וכבדים עבור מונחים צרפתיים ישנים" (המאהב, עמ' 105); "בינתיים יש לשלם עבור הגרירה" (שם, עמ' 267); "שכחתי לשאול מה המחיר שלך עבור הזכות לפטפט בפניך" (גירויים מאוחרים, עמ' 205).
- ד. בכתבי הסופרים דלהלן נמצאו עדויות לצורה **בעבור** בלבד: חיים באר (4 פעמים), עמליה כהנא-כרמון (5 פעמים), אהרן מגד (3 פעמים), יורם קניוק (פעם אחת). כנגד זאת נמצאה בכתבי מאיר שלו ודויד גרוסמן הצורה **עבור** בלבד (פעם אחת אצל כל אחד מהם).
- ה. בפרסומי האוניברסיטה המשודרת נמצאה **בעבור** בלבד בספריהם של יוסף אולמרט (3 פעמים) ושל יקיר פלסנר (פעמיים). לעומתם נמצאה **עבור** בלבד בחיבוריהם של מאיר פעיל (4 פעמים), זאב בכלר (4 פעמים), עדין שטיינזלץ (4 פעמים), חוה לצרוס יפה (3 פעמים) וחיים שקד (פעמיים).

נספח: בגלל-גלל

המחלוקת בדבר השימוש ב**עבור** במקום **בעבור** העלתה בדברי המדקדקים חמישה זוגות דומים. ארבעה מהם מן המקרא והאחד מלשון חכמים. רובם הובאו על ידי המתנגדים לשימוש בהסרת הביי"ת.

בשני זוגות מן המקרא מתועדות שתי הצורות: (א) **יען** (93 פעמים) – **ביען** (3 פעמים), ורק בצירוף **יען וביען**; (ב) **לעמת** (30 פעמים), ועוד פעם אחת: **מְלַעֲמַת** – **כלעַמַת** (פעם אחת): "כִּלְעַמַת שְׂבָא כֵן יֵלֶךְ" [קהלת ה, טו], ונראה שצורה חריגה זו **כל עמת** אינה אלא תוצאה של מטאנליזה של **כל + לעַמַת** = **כלעַמַת**, ומכאן: **כל-עמת**.

בשאר הזוגות מתועדת רק הצורה עם מילת היחס: (א) **למען**, ואין במקרא **מען**; (ב) **בגלל**, ואין במקרא **גלל** (וראה להלן); (ג) **בשביל** (מלשון חכמים), ואין **שביל** כמילת יחס.

מילת היחס **בגלל** לא הייתה נפוצה גם בעברית הקדומה. במקרא היא נמצאת עשר פעמים, בבן-סירא – שש פעמים, ובמגילות מדבר יהודה – פעם אחת בלבד. גם בספרות חז"ל היא מתועדת מעט. במשנה ובתוספתא – שלוש פעמים, במדרשי ההלכה – עשר פעמים, בתלמוד הירושלמי – שלוש פעמים ורק בתלמוד הבבלי במספר גבוה יחסית – שלושים פעמים.

השימוש בצורה **גלל בלא** ביי"ת עולה, לפי המילונים החדשים, לראשונה בתלמוד הבבלי:

- פסחים יג ע"ב: לחם גלל תודה ואין תודה גלל לחם.
- מנחות טו ע"א: לחם גלל תודה ואין תודה גלל לחם; לחם גלל דכבשים ואין כבשים גלל דלחם (בכ"י וטיקן 120: "כבשים", "לחם" – בלא ד).
- מנחות פ ע"א: לחם לגלל תודה ואין תודה לגלל לחם (בכ"י מינכן: "גלל... גללי").

כבר העיר יצחק אבינרי (יד הלשון, עמ' 98), שבכל המובאות האלה משמשת התיבה **גלל** כשם, במשמעות 'דבר טפל, נספח', ולא כמילת יחס, ואמנם כך תרגם יאסטרוב במילונו: rolling along with, appendage. בן-יהודה מצטט מובאה אחת מן הפיוט, אחת מפנקס קראקא (משנת 1638) ומובאות אחדות מספרות השו"ת, ומעיר: "ופשט מנהג שימוש זה בספרות". למעשה, פרט למובאה מן הפיוט, מדובר תמיד בצירוף **גלל כן**, וראה להלן.²⁵

יצחק אבינרי (שם) מסתייג מקביעתו של בן-יהודה על התפשטות השימוש בתיבה **גלל** בספרות: "האמת ניתנה להאמר ש'גלל כן' לא פשט כלל בספרותנו, ורק אחדים מחובשי בית המדרש נהגו לכתוב כן (הספר 'רגלי מבשר' של דוד מושקוביטש, קלזנבורג תרפ"א, מלא 'גלל כן' במקום על כן או לפיכך). וכן נהגו כיום אחדים ממהדרי הסגנון המדרשי (עגנון, הזו), אך אין כל טעם לכך ולא נתקבל הדבר כמנהג כללי". לבסוף הוא פוסק: "האומר 'גלל' במקום 'בגלל' – כמוהו כמי שיאמר שביל במקום בשביל".

ומה עולה מספרות השו"ת?

השימוש בתיבה **בגלל** אינו נפוץ לפני המאה הי"ח. ולמעשה הוא מגיע לתפוצה גדולה במיוחד רק במאה העשרים (כ-1,700 פעמים). הצורה **גלל** מתועדת בעיקר מן המאה הי"ח (83 פעמים) – בכתביהם של חכמי אשכנז בלבד (וכמעט תמיד בצירוף **גלל כן**), ובייחוד בכתבי ר' משה סופר (בעל "חת"ם סופר") ובשו"ת "פנים מאירות". גם במאה העשרים השימוש בצורה

זו מצומצם (110 פעמים), וכל תיעודו בכתבי מחבר אחד, ר' אליעזר ולדינברג (בעל "ציץ אליעזר"). גם כאן 60 מן ההיקרויות הן בצירוף **גלל כן**. הרי כמה דוגמות:

- גלל זה אני אומר בנתיירה עמו אחד מאבותיו אינו יכול למחות (חת"ם סופר, ב, יורה דעת, סימן רנג).
- אל אחד בראנו וגלל זה כאשר הופיע בחסדו לעטר את ישראל בנתינת התורה [...] (שו"ת רבי עזריאל [לר' עזריאל הילדסהיימר], א, יורה דעת, סימן רכט).
- גלל עצם הנהגותיו הרעות והאכזריות (ציץ אליעזר, ו, סימן מב).
- אך ורק גלל פחדי העונש הכתובים בתוה"ק [=בתורה הקדושה] (ציץ אליעזר, ה, סימן טז).

ומה מצאנו במאגרי הספרות העברית החדשה?

ש"י עגנון הרבה להשתמש בצורה נטולת הבי"ת אך רק בצירוף **גלל כן** (82 פעמים; הצורה **בגלל** נמצאת בכתביו 98 פעמים). בכתביהם של שאר הסופרים נמצאה **גלל** רק פעם אחת (משה שמיר). בפרסומי האוניברסיטה המשודרת לא נמצאה הצורה **גלל**, כצפוי, אף לא פעם אחת. לסיכום, שלא כצורה **עבור**, הצורה **גלל** לא נקלטה למעשה לא בספרות השו"ת של המאה העשרים (פרט לר' אליעזר ולדינברג, בעל "ציץ אליעזר") ולא בספרות העברית החדשה (פרט לעגנון!). ואכן איש לא הציע לדון בכשרות השימוש בצורה נטולת הבי"ת.

הערות

1. אני מודה לפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן על המידע הזה משלושת המאגרים ולד"ר חיים שטרן שסייע בידי להשיגו.
2. על פי י' כנעני, מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים, ירושלים תרצ"א, עמ' 23. [והוא פיוט ליום א' של פסח, וראה צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 255. – העורך.]
3. אלו מקצת מן הדוגמות הרבות, משירת ספרד ומספרות ימי הביניים בכללה, שהובאו במילונו של בן-יהודה, ערך **עבור** (ב).
4. נ' אלוני, דונש בן לבראט, שירים, ירושלים תש"ז, עמ' 10; וכן, A. Sáenz-Badillos, *Tešubot de Dunaš Ben Lambrat*, Granada 1980, p. 1.
5. כלומר, הבי"ת היא פרפורמטיב קבוע (תחילית קבועה), ועליה נוספה הלמ"ד (דוגמת "מלכתוב" שבלשון חז"ל לעומת "מקתב" שבלשון המקרא).
6. תשובות תלמידי מנחם, מהדורת זלמן שטרן, וינה תר"ל, עמ' 45.
7. M. E. V. Moreno, *Tešubot de Yehudi Ben Šešet*, Granada 1981, pp. 21*–22*.
8. מהדורת מיכאל וילנסקי ודוד טנא, ירושלים תשכ"ד, עמ' מג.

9. כלומר, כך הוא גם בערבית (من أجل – أجل); ראה הערת המהדיר שם.
10. מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו, עמ' 352.
11. על ההשוואה לערבית ראה לעיל, הערה 9, וראה גם הערת המהדיר בספר השרשים על אתר.
12. מהדורת פיורדא תקפ"ז, דף טו ע"ב.
13. מהדורת אופיבאך תקנ"א, דף לט ע"ב.
14. מהדורת ביזנטל ולברכט, ברלין 1847 (ד"צ: ירושלים תשכ"ז), עמ' 249.
15. ספר התשבי עם הגהות רגלי מבשר, מהדורת א' הרשטיק, מאראמאראשסיגעט תר"ע, דף ס ע"א, וראה מה שכתב נפתלי בן-מנחם במאמרו "שני פתגמים מיוחסים לר' אברהם אבן עזרא", לשוננו לעם טז (תשכ"ה), קג-קנד, עמ' 9-10.
16. סיכום היחס לעבור מצד העוסקים בתקנת הלשון בא בספרו של מ' בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמטיבי, חיפה תשכ"ט, עמ' 91.
17. מורה נבוכי הלשון, וילנה תרס"ט, א, עמ' 49.
18. תל-אביב תשכ"ה, עמ' 440-441.
19. עברית כהלכה, תל-אביב תשכ"א, עמ' 219-220.
20. א' בן-אור, לשון וסגנון, ספר א, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 192.
21. א' וייזר, מקרא ולשון, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 385.
22. ר' סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 237.
23. י' רבי, שיחות על עברית, תל-אביב תשל"ז, עמ' 101.
24. א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 11 ועמ' 263.
25. וראה עוד בירורו של יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי על פי כתבי יד של מסכת פסחים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 225 (וראה שם, הערה 76, על תיעוד אחד של גלל בארמית, בתרגום לתהלים על פי כתב-יד).